

Techniki tłumaczenia frazy תֵּבַת עֵצֵי־גֹפֶר i jej łacińskiego odpowiednika *arca de lignis levigatis* w czeskich i polskich przekładach biblijnych z okresu od XIV do XVI wieku

Keywords: Polish, Czech, Bibiel, *arca de lignis levigatis*

Słowa kluczowe: język polski, język czeski, Biblia, *arca de lignis levigatis*

Abstract

The subject of the analysis are the methods of translating phrases תֵּבַת עֵצֵי־גֹפֶר and *arca de lignis levigatis* in Czech and Polish biblical texts from the period from the 14th to the 16th century. The aim of the research is to show to what extent the lexical shape of the equivalents of these phrases in the mentioned translations was related to the choice of the translation basis, the translation tradition prevailing in a given circle, as well as the interpretations and explanations adopted for a specific place in the Bible.

The analyzes conducted in the article show that the authors of all Czech Bible translations avoid literal translations of the noun *tebāh* and its Latin equivalent *arca*. Both Catholic and Protestant translators regularly render it through a noun *koráb*. This way of translation is also adopted by Catholic Polish Bibles, modeled on the Czechs. The state observed in the studied texts proves that the translating decisions were motivated not by the meaning of a noun from the Hebrew or Latin basis, but were related to possible depictions of Noah's ark in theological writings or even perpetuated in generally understood Christian culture.

Other solutions on the basis of Polish accept Protestant translations from the original languages, in which the constitutive element of the phrase make nouns archaic and a chest, directly referring to the meaning of the noun from the translation basis.

Przedmiotem analiz są sposoby przekładu fraz תֵּבַת עֵצֵי־גֹפֶר oraz *arca de lignis levigatis* w czeskich i polskich tekstach biblijnych z okresu od XIV do XVI wieku. Celem prowadzonych badań jest pokazanie na ile kształt leksykalny odpowiedników tych fraz we wspomnianych tłumaczeniach miał związek z wyborem podstawy tłumaczenia, z panującą w danym kręgu tradycją przekładową oraz z przyjmowanymi interpretacjami i objaśnieniami określonego miejsca w Biblii.

Prowadzone w artykule analizy pokazują, że autorzy wszystkich czeskich przekładów biblijnych unikają dosłownego tłumaczenia rzeczownika *tebāh* i jego łacińskiego

odpowiednika archa. Tak tłumaczą katolicy, jak i protestanci regularnie oddają go przez rzeczownik *koráb*. Taki sposób przekładu przyjmują też, wzorując się na Czechach, katolickie biblije polskie. Stan obserwowany w badanych tekstach dowodzi, że decyzje translatorskie były motywowane nie znaczeniem rzeczownika z podstawy hebrajskiej czy łacińskiej, ale związane były z możliwymi ujęciami arki Noego w pismach teologicznych czy nawet utrwalonych w ogólnie pojętej kulturze chrześcijańskiej.

Inne rozwiązania na gruncie polskim przyjmują protestanckie tłumaczenia z języków oryginału, w których człon konstytutywny frazy stanowią rzeczowniki archa i skrzynia, bezpośrednio nawiązujące do znaczenia rzeczownika z podstawy tłumaczenia.

Pochodząca z biblijnej opowieści o Potopie, a referująca arkę Noego, fraza תֵּבַת עֵצֵי־גֹפֶר (*tebāt ace-gofer*) ‘arka z drzewa gofer’ jest w tekście biblijnym wyjątkowa. Zawiera bowiem w swoim składzie dwa rzeczowniki: *tebāh* oraz *gofer*, z których pierwszy znany jest jeszcze tylko z opowieści o niemowlęctwie Mojżesza, drugi natomiast występuje jeden raz wyłącznie w opisie arki Noego.

W niniejszym artykule przedstawiam sposoby tłumaczenia tej frazy w czeskich i polskich tekstach biblijnych z okresu od XIV do XVI wieku. Celem prowadzonych badań jest pokazanie na ile kształt leksykalny frazy miał związek:

1. z wyborem podstawy tłumaczenia,
2. z panującą w danym kręgu tradycją przekładową,
3. z przyjmowanymi interpretacjami i objaśnieniami określonego miejsca w Biblii.

Przedmiotem analiz są sposoby przekładu wymienionej w tytule frazy w tekstach biblijnych tłumaczonych tak z języka hebrajskiego, jak i z Wulgaty. Stan, który daje się zaobserwować w poszczególnych tekstach jest motywowany zarówno sytuacją widoczną w języku oryginału, jak i we wczesnych tłumaczeniach greckich i łacińskich, stąd też zanim przejdę do analiz sytuacji widocznych w czeskich i polskich translacjach biblijnych, przedstawię pokrótce sytuację w Tanachu, a także w Septuagincie i Wulgacie.

W kontekście badanej frazy ważne są szczególnie, ze względu na swój wyjątkowy status w tekście Tanachu, dwa rzeczowniki: stanowiący człon konstytutywny grupy wyraz *tebāh* oraz należący do wyrażenia determinującego *gofer*.

Pierwszy z nich w tekście hebrajskim występuje przede wszystkim w opowieści o Potopie, gdzie odnosi się do arki Noego, np.:

עָשָׂה לָהּ תֵבָה עֲצֵי-גֹפֶר קָנִים תַּעֲשֶׂה אֶת־הַתְּבָה וְכָפַרְתָּ אֹתָהּ מִבַּיִת וּמִחוּץ בַּכֹּפֶר

Dwukrotnie (Ex 2. 3, 6) użyty został dla oznaczenia koszyka, w którym umieszczono Mojżesza jako niemowlę:

וַתִּקְחֶהּ לוֹ תֵבָה גֹּמָא וַתַּמְקְרָהּ בַּחֲמֹר וּבַיֹּפֶת

Omawiany wyraz jest na kartach biblii wyjątkowy. Po pierwsze przez to, że ma jedynie dwie wskazane wyżej funkcje, po drugie z tego powodu, że nie występuje w języku starohebrajskim nigdzie poza opowieściami biblijnymi o Potopie i dzieciństwie Mojżesza. Został on zapożyczony prawdopodobnie z języka egipskiego (może z akadyjsko-babilońskiego; przegląd ważniejszych etymologii patrz: Cohen 1972, s. 44–45) wyłącznie na potrzeby redakcji wspomnianych opowieści biblijnych dla oznaczenia wskazanych artefaktów i semantycznego połączenia dwu związanych z nimi wydarzeń. W ten sposób w tekście biblijnym powstała klamra leksykalna utworzona przez nieznaną skądinąd rzeczownik, łącząca dwa jakże różne wydarzenia biblijne: opowieść o powodzi z wydarzeniami z okresu niemowlęcego Mojżesza. Prowadzący badania nad zagadką rzeczownika Joshua Joel Spoelstra stara się udowodnić hipotezę, że omawiany rzeczownik został wprowadzony do Biblii w redakcji sporządzanej w czasie niewoli babilońskiej dla oznaczenia i powiązania z sobą dwóch artefaktów ujmowanych jako obiekty służące do ratowania życia. Byłyby to zatem swoisty *terminus technicus*, który ma nie tylko odniesienie do konkretnych przedmiotów, ale też, łącząc leksykalnie związane z nimi wydarzenia, referuje szersze wartości; określoną conceptualizację wspólną dla dwu tak zdawałoby się różnych fizycznie obiektów (Spoelstra 2013, s. 311, 313). Na podstawie tekstu biblijnego można jedynie wskazać konkretne desygnaty tego słowa. Tłumaczenia Tanachu, od Septuaginty począwszy, interpretując tekst Biblii, przypisują już temu wyrazowi znaczenia, które koncentrują się wokół dwóch podstawowych wartości: ‘skrzynia’ oraz ‘statek’. Te dwa znaczenia są poświadczane w całej historii translacji biblijnych. O stopniu ich trwałości

niech świadczą dwie definicje ze słowników współczesnych. Pierwsza wartość semantyczna jako podstawowa występuje np. w słowniku ks. Piotra Briksa, gdzie rzeczownikowi *tebāh* przypisuje się wartości: ‘pałac, skrzynia, arka’. Z pewnym wahaniem sugeruje autor inne znaczenia dla obiektu, w którym złożono małego Mojżesza: Wj 2.3.5 pudełko?; koszyk? (Briks 1999, s. 375). Ten podział znaczeniowy wyrazu w zależności od artefaktu, do którego się odnosi, widoczny jest wyraźnie w słowniku internetowym *The NAS Old Testament Hebrew Lexicon*, gdzie interesujący nas rzeczownik definiuje się jako: ‘1. vessel which Noah built, 2. basket vessel in which Moses was placed’ (*The NAS Old...* 2020, hasło *Tebāh*).

Dla badań prowadzonych w niniejszym artykule jest istotne, jak rzeczownik *tebāh* interpretowany był w czasie, z którego pochodzą analizowane w tym tekście tłumaczenia. Źródłem takiej ogólnej, utrwalonej wiedzy są w każdej epoce słowniki i tezaury. Nie sposób przytoczyć tu definicji z wielu wydawnictw tego typu. Dla zobrazowania sposobu ujmowania interesującego nas tu rzeczownika cytuję hasło zawarte w szesnastowiecznym słowniku Marco Mariniego:

תְּבָה - Nomen femininum genere sine plurali, vertens He in Thau [...] Arca, capsula [Arca, cassa]. Dicitur in Bibliis tantum de arca Noe et alia arca in qua Moses fuit expositus. Synonima sunt: ארון et ארנו (Marini 1593).

Ta definicja słownikowa koncentruje się na znalezieniu referentów omawianego rzeczownika w tekście Tanachu z jednej strony, z drugiej na podaniu odpowiednich znaczeń. Przytoczone jako synonimy rzeczowniki o znaczeniu ‘skrzynia’ pokazują, że wyrazy porządkowane są ze względu na tę właśnie wartość semantyczną, a nie właściwą im denotację w tekście biblijnym. Taki sposób patrzenia na słownictwo biblijne potwierdzają także przekłady wcześniejsze oraz te, które sporządzane były w interesującym nas tu okresie, chociaż, jak dowodzą prowadzone niżej analizy, w wielu przypadkach na dobór leksemów miało wpływ nie tylko związane z danym wyrażeniem znaczenie, ale także inne czynniki, np. zastana tradycja przekładowa.

Trudny do właściwej interpretacji jest też drugi z wymienionych wyżej rzeczowników, mianowicie *gofēr*. W Tanachu jest poświadczono-

kiego obydwu wspomniane artefakty biblijne nazywa on odmiennymi rzeczownikami, które są semantycznymi odpowiednikami wyrazów zawartych w tekście greckim. I tak arkę Noego oddaje przez łaciński rzeczownik *arca/archa* ‘skrzynia’:

fac tibi arcam de lignis levigatis mansiunculas in arca facies et bitumine linies intrinsecus et extrinsecus,

zaś koszyk, w którym umieszczono Mojżesza, przez rzeczownik *fiscella* ‘koszyczek’ (Jougan 1957):

sumpsit fiscellam scirpeam, et linivit eam bitumine ac pice.

Za Septuagintą postępuje Hieronim również, gdy tłumaczy rzeczownik *gofer*. Ogólny sens z tłumaczenia greckiego ‘drzewo obrobione’ (dosłownie: ‘drzewo kwadratowe’) oddaje przez łacińskie *lignum levigatum* (łac. *levigo* ‘gładzić’):

fac tibi **arcam** de lignis levigatis mansiunculas in arca facies.

Translatorskie rozstrzygnięcia na gruncie Septuaginty, a przede wszystkim Wulgaty, decydowały w dużej mierze o sposobie interpretacji omawianych rzeczowników, co znalazło swój wyraz w leksykonach, a przede wszystkim zadecydowało o kształcie przekładów na języki narodowe, w tym język czeski i polski.

Kształt językowy każdego tłumaczenia zależy w znacznym stopniu od przyjmowanej postawy wobec tekstu będącego podstawą przekładu, a także od stosunku do dotychczasowych rozwiązań w tłumaczeniu danego fragmentu biblijnego. Czeska tradycja translatorska sięga XIV wieku. Najstarszym znanym tłumaczeniem jest pochodząca z 1360 roku *Bible leskovecko-drážďanská*. Ten tekst oraz *Bible olomoucká* (1417) i *Bible litoměřicko-třeboňská* (1409–1414) tworzą pierwszą redakcję czeskich przekładów biblijnych. Do redakcji drugiej należą: *Bible boskovická* (1415), *Bible hlaholská* (1416), *Bible moskevská* (XV w.) oraz *Táborská bible*, znana też pod nazwą *Mlynářčina bible* (XV w.), do trzeciej zalicza się *Bible Padeřova* (1435). Na redakcję czwartą składają się biblie drukowane. Pierwsza cała Biblia w języku czeskim (i pierwsza w jednym z języków słowiańskich), *Bible pražská*, została opublikowana w 1488 roku. Rok później spod

prasy drukarskiej wychodzi *Bible kutnohorská*. Pierwsza drukowana *Biblia szesnastowieczna*, *Bible benatská*, wyszła w 1506 roku w Wenecji, stąd jej nazwa. Podstawę jej redakcji stanowił tekst *Biblie kutnohorskéj*. W 1529 roku ukazuje się wydrukowana niemiecką szwabachą *Bible Severýnova*, która była redakcją tekstu *Biblie weneckéj*. Z niewielkimi zmianami tekst *Biblie Sewerynowej* ukazuje się w 1540 roku w Norymberdze, stąd to wydanie nosi nazwę *Bible norimberská*. Ostatnim wydrukowanym w XVI wieku czeskim tekstem biblijnym tłumaczonym z Wulgaty była wydana w 1549 roku *Bible Melantrichova*. Biblia ta to jedno z najważniejszych wydań w renesansowych Czechach. Jest to redakcja utrakwistyczna, ale Melantrich uwzględnił w niej też punkt widzenia katolików i luteran.⁴ W Czechach pierwszym przekładem z języków oryginału jest wydrukowana w sześciu tomach w latach 1579–1593 protestancka *Bible kralická*.

Na gruncie polskim ze średniowiecza znane jest jedno pełne tłumaczenie Pisma Świętego, *Biblia królowej Zofii*, z XV wieku. Licznie nowe przekłady biblijne (tak całości, jak i psalterzy) pojawiają się w wieku XVI. Podczas gdy Biblie czeskie były, poza *Biblią kralicką*, kolejnymi redakcjami rękopisów i wcześniejszych wydań drukowanych, na terenie Polski zainteresowanie przekładem biblijnym zaowocowało czterema nowymi tłumaczeniami. Pierwszym tłumaczeniem z języków oryginału jest wydrukowana w 1563 roku kalwińska *Biblia brzeska*, zwana też *Radziwiłłowską*, pierwszy drukowany, pełny katolicki przekład Pisma Świętego, *Biblia Leopoldy*, oparty na Wulgacie, wyszedł drukiem w 1561 roku. W kilka lat później (1570–1572) ukazuje się tłumaczona również z języków oryginału protestancka *Biblia Szymona Budnego* (*Biblia nieświeska*), wreszcie pod koniec stulecia, w 1591 roku wydano katolicką *Biblię* w przekładzie Jakuba Wujka, która, przełożona z odwołaniem do języków hebrajskiego i greckiego, została już po śmierci autora poprawiona według zasad zawartych w Wulgacie lowańskiej.⁵

⁴ Szerzej zob. np. Merell 1956, Kyas 1997.

⁵ Szerzej na temat tłumaczeń Biblii na język polski w XVI wieku zob. Kwilecka 2003a, 1990, zob. też: Ziomek, 1976, s. 48–51.

Każdy przekład wpisuje się w dwie tradycje: pierwsza to tradycja kulturowa, w której powstał przekładany utwór, a także cechy semantyczne i gramatyczne języka oryginału, druga tradycja jest rodzima, obok specyfiki języka uwzględnia uwarunkowania kulturowe, których jednym z elementów są wszystkie dokonania poprzedników na danym obszarze translatorskim, skutkujące funkcjonowaniem w języku określonych, często nawet już spetryfikowanych, wyrażań odnoszących się do tłumaczonych realiów. Ich występowanie może być ograniczone wyłącznie do tłumaczonego tekstu, mogą one jednak stać się też składnikami określonego dyskursu (np. religijnego) czy w krańcowych przypadkach być składnikami języka potocznego.

Tak czeska, jak i polska biblijna tradycja translatorska sięga końca XIV wieku. Już wówczas zrodziły się techniki przekładowe⁶, które widoczne są także w tekstach późniejszych. Podczas jednak gdy w przypadku Biblii czeskich można wskazać dokładnie wpływ poszczególnych wcześniejszych egzemplarzy na redakcje późniejsze, w przypadku polskim takich możliwości nie ma. Ze średniowiecza zachowało się, jak wspomniałem wyżej, tylko jedno tłumaczenie Starego Testamentu, mianowicie *Biblia królowej Zofii*, która tłumaczona z Wulgaty zawiera liczne wpływy czeskie (zob. Wanicowa 2010, s. 13–35).

Przekłady biblijne w Czechach od średniowiecza do pierwszej połowy XVI wieku oparte są na Wulgacie. W rękopiśmiennych tekstach pierwszych dwóch redakcji fraza *fac tibi arcam de lignis levigatis*, będąca przedmiotem uwagi w niniejszym artykule, jest regularnie tłumaczona jako *koráb z dřevě obtesaného*, np.:

- Biblia leskowecko-drezdeńska: *A ty učíň sobě koráb z dřevě obtesaného*,
- Biblia ołomuniecka: *A ty učíň sobě koráb z dřevě obtesaného*,
- Biblia boskowiicka: *A ty učíň sobě koráb z dřevě obtesaného*,
- Biblia taborska : *A ty učíň sobě koráb z dřevě obtesaného*.

Przytoczone powyżej przykłady pokazują, że tłumaczenie czeskie, szczególnie członu konstytutywnego grupy *archa de lignis levigatis*, rzeczownika *archa*, dalekie jest od dosłowności. Uwzględniający sytuację wyrazu *archa* w tekstach średniowiecznych *Słownik łaciny śred-*

niowiecznej w Polsce przypisuje mu wartości semantyczne: ‘skrzynia, skrzynka do przechowywania pieniędzy, szkatuła, trumna, Arka Przymierza, arka Noego’ (*Słownik łaciny...* 1983). Wybierając jako ekwiwalent rzeczownika łacińskiego czeski *koráb*, translacje rezygnują z przywołania wywodzącego się jeszcze z Tanachu, a znanego zapewne w owym czasie poprzez pośrednictwo Septuaginty, a szczególnie Wulgaty, znaczenia ‘skrzynia’ na rzecz przyjmowanej interpretacji arki Noego jako statku. Tłumacz rezygnuje z prostej odpowiedniości wyrazowej na rzecz oddania określonych interpretacji obecnych w ówczesnej kulturze europejskiej. Zarówno przytoczone wyżej sposoby tłumaczenia łacińskiego rzeczownika *archa*, jak i te, które poświadczane są w redakcjach późniejszych, a także w przekładach polskich (zob. niżej), mieszczą się w ogólniejszej tradycji kulturowej motywowanej przez jedną z możliwych dawnych konceptualizacji arki Noego jako statku. Taki sposób ujmowania tego biblijnego artefaktu znany jest zarówno w tradycji muzułmańskiej, jak i chrześcijańskiej. Jak podaje *Jewish Encyclopedia*, w *Koranie* arka nazywana jest przez dwa różne wyrazy o znaczeniu ‘statek’:

Mohammed’s conception of the Ark of Noah was of an ordinary ship. He refers to it frequently in speaking of Noah, and in all but two cases uses the word „fulk,” which is elsewhere his usual word for a ship. In one passage (sura liv. 14) he calls it „a thing of boards and nails”; in another (XXIX. 14), „safinah,” which he also uses elsewhere of a ship (*Jewish Encyclopedia* 2020; hasło Ark of Noah).

Ten sposób konceptualizacji widoczny jest także w pismach ojców Kościoła (gdzie arka traktowana jest alegorycznie jako statek na wzburzonych wodach Potopu) oraz w przekładach biblijnych. Ujmowanie arki Noego jako statku poświadcza jeszcze wydane na początku XVIII wieku dzieło Vito Scheffera:

[...] quia ex arca sua prodivit, que nunquam in terra fundata et stabilata extitit: erat enim in formam navis et vere navis [...] Atque in hoc navis Noem matrem Jesu immaculatam repraesentavit (Scheffer 1712, s. 617).

Jak pokazuje przytoczony fragment, w odniesieniu do arki Noego używa autor zarówno łacińskiego rzeczownika *archa*, jak i *navis* ‘okręt, statek’. Ostatni z nich jest także eksponentem treści alegorycznych. Ta

kulturowa konceptualizacja arki Noego aktualizuje się w badanym okresie, a także (jak pokazuje przytoczony wyżej cytat) w wiekach po nim następujących, przede wszystkim w pismach teologicznych. W tekście biblijnym została poświadczona tylko na gruncie czeskim i polskim. Nie udało mi się znaleźć odwołujących się do tej tradycji rozwiązań translatorskich ani w Bibliach niemieckich, ani angielskich.

W cytowanych wyżej fragmentach Biblii bardziej interpretacją frazy łacińskiej *de lignis levigatis* niż jej wiernym przekładem jest też syntagma *z dřevě obtesaného*, która zawiera treści związane z drzewem gofer. Porównanie Wulgaty i tekstu czeskiego pokazuje, że tłumacz wybierając przymiotnik *obtesaný* jako odpowiednik łacińskiego *levigatus*, oddaje ten sam sens, wskazując tylko na inny sposób obróbki drewna. Na gruncie semantyki leksykalnej taka relacja rzeczywiście zachodzi. Można jednak założyć, że podjęta w trakcie pracy nad przekładem decyzja translatorska miała głębszą motywację. Tłumacz inspirował się w tym przypadku prawdopodobnie interpretacją omawianej frazy znaną mu z dzieła św. Augustyna pt. *Enarrationes in psalmos*, który pisze:

Hoc agit artificiosa manus Dei etiam per linguam nostram, ut ad illius aedificii fabricam conquadremini. Non enim frustra etiam de lignis quadratis aedificata est arca Noe, quae nihilominus figuram gestabat Ecclesiae. Quid est enim quadrari? Attendite similitudinem quadrati lapidis: similis debet esse christianus (Sancti Aurelii Augustini... 1837, s. 219).

Jedno z możliwych znaczeń wyrazu *quadrari* w przytoczonym kontekście to ‘ociosanie’. Taką interpretację znaczeniową tego wyrazu potwierdza dodatkowo kontekst pochodzący z pracy Domingo Riera:

[...] per arcam Noe factam ex lignis politis, quadratis, dolatis (Riera 1700, s. 240).

Przekładając omawiany fragment tekstu, tłumacz wybiera zatem taki leksem, który z jednej strony oddaje ogólny sens wprowadzany do omawianego fragmentu przez wyraz łaciński, z drugiej przywołuje znaną interpretację tej części tekstu biblijnego zawartą w pismach św. Augustyna.

Inne nieco rozwiązania translatorskie widoczne są w bibliach należących do redakcji trzeciej i czwartej. Analogicznie jak w tekstach

biblijnych wcześniejszych redakcji łacińską podstawę omawianej grupy, *archa*, oddają one konsekwentnie przez rzeczownik *koráb*. Innego wyboru dokonują, gdy przychodzi im przetłumaczyć człon determinujący omawianej grupy. Biblie Paderzowa, praska, kutnohorska i Sewerynowa łacińską frazę *de lignis levigatis* oddają przez: *z dřevě oblovaného / z dřevě hoblovaného / z dříví hoblovaného*:

- Biblia Paderzowa: *Učiň sobě koráb z dřevě oblovaného*,
- Biblia praska: *Učiň sobě koráb z dřevě hoblovaného*,
- Biblia kutnohorska: *Učiň sobě koráb z dřevě hoblovaného*,
- Biblia Sewerynowa: *Učiň sobě koráb z dříví hoblovaného*.

Wybierając taką ekwiwalencję leksykalną, tłumacz przywołuje tę samą sytuację semantyczną, która zawarta jest w tekście Wulgaty, tylko inaczej ją porządkuje. Podczas gdy wyraz łaciński profiluje czynność (*levigo* ‘gładzić’), użyty w trzech wskazanych przekładach jego odpowiednik czeski profiluje narzędzie. Tak samo sprofilowaną sytuację przedstawia również przymiotnik *obtesaný* wybrany jako ekwiwalent łacińskiego *levigatus* w tekstach należących do pierwszej i drugiej redakcji. Trudno orzec, na ile wprowadzona do tekstów czeskich zmiana jest samodzielnym rozwiązaniem tłumaczy czeskich, chcących zbliżyć semantycznie tłumaczenie do oryginału, na ile natomiast jest wyrazem szerszej tendencji, przynajmniej regionalnej, do wyboru takiej techniki tłumaczenia tego fragmentu Biblii. Identyczne rozwiązanie translatorskie występuje bowiem regularnie także w przetłumaczonych z Wulgaty piętnastowiecznych Bibliach niemieckich. Po raz pierwszy zaświadczone zostało w *Zainer-Bibel* (1475):

Mach dir ein arch von gehobeltem holtz.

Tożsame tłumaczenie tego fragmentu występuje też w innych drukowanych Bibliach niemieckich z XV wieku: *Sensenschmidt-Bibel* (1476–1478), *Sorg-Bibel* (1477, 1480), *Koberger-Bibel* (1483), *Grüninger-Bibel* (1485), *Schönsperger-Bibel* (1487, 1490), *Lübecker-Bibel* (1494). We wcześniejszych wydaniach w tej funkcji jest poświadczony przymiotnik *schlecht* (st.n. ‘gładki, płaski’). Przytoczmy fragment z najstarszej drukowanej biblii niemieckiej, *Mentelin-Bibel*

(1466): *Mach dir ein arch von schlechtem holtze*. Analogiczne tłumaczenie znajduje się też w *Eggstein-Bibel* (1470).

Tłumaczenie łacińskiego wyrazu *levigatus* przez *gehobelt* poświadczane jest w biblii niemieckiej czterdzieści lat później niż w czeskiej. Trudno jednak ustalać tu kierunek wpływów. Można założyć, że w okresie rozbudowanych relacji politycznych i kulturowych między Czechami a Niemcami, obecne w tekstach wspólne rozwiązania translatorskie są wynikiem współpracy na gruncie translatorskim, a nie odpowiednią na szerzącą się w tym czasie tendencją tłumaczenia tej części tekstu biblijnego, albo wynikiem zapożyczenia z tekstu do tekstu (problem wymaga szczegółowego zbadania).

Sposób przekładu łacińskiej frazy *arcam de lignis levigatis* obecny w tekstach czeskich, który zapoczątkował tłumacz (redaktor) *Biblij Paderzowej* powtórzony został dosłownie w jedynej polskiej biblii średniowiecznej, mianowicie *Biblij królowej Zofii*.

W tym tekście łacińskiemu rzeczownikowi *arca/archa* odpowiada po stronie polskiej, analogicznie jak w tekście czeskim, rzeczownik *korab*. Identyczny kształt leksykalny ma również fraza determinująca: *A ty uczyni sobie korab z drzewa heblowanego*, przybytek w nim rozliczny działasz.

Biorąc pod uwagę inne cechy językowe biblii polskiej można założyć, że takie rozwiązanie translatorskie do tekstu polskiego trafiło najpewniej z redakcji czeskiej.

W ten sam nurt tradycji translatorskiej wpisuje się także *Biblia Leopoldy*, pierwszy pełny przekład dokonany z Wulgaty w XVI stuleciu. Analogicznie jak w tekście średniowiecznym łacińskiemu *arca/archa* odpowiada *korab*: *Uczyni sobie korab z drzew heblowanych, poczyńże w korabiu komorki*.

Warto również zauważyć, że podobnie jak to miało miejsce w biblii średniowiecznej, tłumacz oddaje nazwę materiału, z którego została zbudowana arka, przekładając łacińską frazę *de lignis levigatis* przez *z drzew heblowanych*. O stopniu utrwalenia tej techniki przekładowej w polskiej translatoryce biblijnej XVI wieku niech świadczy fakt, że co do słowa fraza *korab z drzew heblowanych* powtórzona zo-

stanie w późniejszym o ponad 30 lat przekładzie Jakuba Wujka: *Uczyni sobie korab z drzewa heblowanego, mieszkanca w nim poczynisz*.

Autor wprawdzie deklaruje na karcie tytułowej, że tłumaczy „z dokładaniem tekstu żydowskiego i greckiego”, w omawianym przykładzie podąża jednak wiernie za dokonaniem swoich poprzedników, zarówno gdy idzie o tłumaczenie rzeczownika *arca/archa*, jak i determinującej go frazy nazywającej drewno, z którego arka została wykonana. Trzeba jednak pamiętać, że kształt frazy może być dziełem poprawiającej tłumaczenie Wujkowe komisji.

Trudno założyć bezpośredni wpływ *Biblij królowej Zofii* na decyzje translatorskie widoczne w tłumaczeniach późniejszych. Ta zbieżność jest motywowana prawdopodobnie przejęciem przez tłumaczy polskich rozwiązań obecnych w drukowanych czeskich tekstach biblijnych, należących do redakcji czwartej. Za przyjęciem tylko wpływu czeskiego na tłumaczenia polskie, z pominięciem oddziaływania tłumaczeń niemieckich, przemawia fakt pełnej zgodności leksykalnej fraz poświadczonych w tekstach polskich z tymi, które występują w redakcjach czeskich.

Wszystkie czeskie teksty biblijne z okresu od XIV do XVI wieku bezwyjątkowo wybierają dla oddania znaczenia ‘arka Noego’ rzeczownik *koráb*. Charakterystyczne jest to, że tą drogą postępuje również tłumaczka z języków oryginalnych *Bible kralická*. W tym kontekście warto sprawdzić, jak ten rzeczownik funkcjonował w pozabiblijnym dyskursie w przyjętym tu okresie czasowym.

Materiały, które zawiera *Staročeská textová banka* potwierdzają konteksty, w których arka Noego oznaczana jest zarówno przez rzeczownik *koráb*, jak i zapożyczony z Wulgaty *archa*, np.:

ež bylo přikázáno když by Noe dělal koráb, abi na bocě korába učinil okonce
Na tů dvů horů stojí archa Noe.

Ten ostatni najczęściej poświadczony jest we wspomnianym korpusie w znaczeniu ‘Arka Przymierza’, np. *pověděli, že archa boží vza-ta jest* (*Staročeská textová banka* 2020).

Analogiczną sytuację w dyskursie religijnym potwierdza też *Středněčeská textová banka*, np. *na té hoře stojí archa Noe v nichžto Noe dělal koráb před potopu*.

Tak, jak miało to miejsce w okresie staroczeskim, *arka* najczęściej denotuje Arkę Przymierza, np.: *manžel její zabit a archa boží odňatá* (*Středněčeská textová banka* 2020).

Dodajmy, że w obu korpusach rzeczownik *skříně*, który semantycznie odpowiada łacińskiemu *arka/arche*, jest poświadczany tylko w odniesieniu do Arki Przymierza.

Przytoczone konteksty pokazują, że w pozabiblijnym dyskursie religijnym na oznaczenie arki Noego używane były dwa rzeczowniki: *koráb* i *archa*. Sytuacja obserwowana w tekstach biblijnych dowodzi trwałości tradycji przekładowej. Translatorzy dokonując tłumaczenia czy redakcji tekstu biblijnego, teoretycznie mieli wybór; mogli wykorzystać w przekładzie jeden z rzeczowników funkcjonujących w tym samym znaczeniu w dyskursie pozabiblijnym. Stosowali jednak konsekwentnie sposób translacji, jaki przyjęto w pierwszych tłumaczeniach średniowiecznych. Znamienne, że taką decyzję translatorską spotyka się także w przełożonej z oryginału przez braci czeskich *Biblii kralickéj*. W tym przypadku rodzima tradycja translatorska stała się silniejsza niż nowe tendencje przekładowe spotykane w tłumaczeniach z języka hebrajskiego bibliach protestanckich, gdzie, zgodnie z interpretacją znaczenia *tebāh*, pojawia się tak w tłumaczeniach polskich, jak i w Biblii Marcina Lutera rzeczownik o znaczeniu ‘skrzynia’ (*skrzynia/arche/Kasten*).

Taki wybór dla oznaczenia arki Noego mieli tłumacze również na gruncie języka polskiego. Występujący we frazach przytoczonych z tłumaczeń katolickich rzeczownik *korab* w polszczyźnie funkcjonował, analogicznie jak w Czechach, nie tylko w Biblii, ale również w tekstach spoza tego kręgu:

Ten będąc z łaski pańskiej ostrzeżony
Zbudował sobie korab niezmierny,
Na którym pływał czasu zlej pogody
Po wierzchu wody

(Jan Kochanowski)

Poświadczona została również grupa nominalna *korab* Noego:

A iż jeden znaczyło się przez on jeden korab Noego, okrom ktorego w potop nikt nie jest zachowan przy żywocie (Marcin Kromer),

oraz połączenie szeregowo: *korab* *abo* *okręt*:

[...] kazał mu budować przez ten czas odwołki korab *abo* okręt, w którym by mógł uść onej pospolitej plagi (Marcin Kromer; *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1976, s. 626–627).

W przypadku tłumaczeń polskich kształt leksykalny omawianej frazy wynikał jednak nie tyle z samodzielnego zmagania się z podstawą tłumaczenia, co z przejęcia gotowego rozwiązania translatorskiego tego miejsca tekstu z biblii czeskich.

Można zaryzykować twierdzenie, że użycie wyrazu *koráb* dla odwołania łacińskiego *archa* jest oryginalnym dorobkiem tłumaczy czeskich na polu translacji biblijnej. Wspomniane wyżej biblii niemieckie regularnie oddają ten wyraz przez zapożyczony z Wulgaty rzeczownik *arch/arche*. Wybór tego rzeczownika w translacjach czeskich jest odpowiedzią nie tyle na treści zawarte w tekście podstawy tłumaczenia, co na znany w Europie jeden ze sposobów ujmowania arki Noego jako statku. Przyjęcie tej realistycznej wizji przez pierwszych tłumaczy miało zapewne na celu przybliżenie tekstu potencjalnemu odbiorcy.

We wszystkich tekstach redakcji trzeciej i czwartej opisywana fraza ma tożsamy kształt leksykalny: *Učiň sobě koráb z dříví hoblovaného*. Z tego ciągu powtórzeń translatorskich wyłamuje się tłumacz (redaktor) tekstu *Biblii Melantihowej*. Rzeczownik *archa* z podstawy tłumaczenia oddaje wprawdzie wzorem poprzedników przez czeski *koráb*, we frazie determinującej wprowadza jednak przymiotnik *borový*. W efekcie takiej decyzji interesująca nas fraza ma kształt leksykalny: *Učiň sobě koráb z dříví borového*.

Elektronický slovník staré češtiny definiuje przymiotnik *borový* jako: ‘1. (o dřevu ap.) borovicový, pocházející z borovice, 2. (o lesu) borový, tvořený borovicemi’. *Slovník staročeský* J. Gebauera jako ‘Kiefer’ i ilustruje przykładami: *buorowa šiška* PassKlem. 182a, *ne-*

mámy lučišť borowych DalC. 44 (*Elektronický slovník staré češtiny* 2020).

Przekładając frazę determinującą, tłumacz nie szuka odpowiedniości (bliższej czy dalszej) na poziomie leksykalnym, lecz przywołuje rozumienie tego fragmentu tekstu obecne od starożytności w historii myśli biblijnej, które w desygnacie hebrajskiego rzeczownika *gofer* każe widzieć drzewo żywiczne. Jak pisałem we wstępie niniejszego artykułu, w rozprawach egzegetycznych i w słownikach to ogólne znaczenie w odniesieniu do realiów czysto biblijnych było identyfikowane z cedrem lub cyprysem. Ten sposób identyfikacji odniesiony do środowiska geograficznego Europy zaowocował też innymi uszczegółowieniami. Miast wspomnianych drzew egzotycznych, pojawiają się typowe dla tej szerokości geograficznej jodła i sosna. Wykształcona w Europie tradycja tłumaczeniowa związana z rozumieniem desygnatu oznaczanego w oryginale przez rzeczownik *gofer* widoczna jest też w późniejszych słownikach, gdzie w ramach uszczegółowienia ogólnego sensu ‘drzewo żywiczne’ obok cedru, charakterystycznego dla obszaru geograficznego Tanachu, pojawia się także europejska jodła i świerk. Za przykład niech posłuży hasło z leksykonu Mario de Calascio:

Id quod expenitur est lignum leve super facies aquarum. Unde אֲרָכָה descendens ab hac radice significabit pinum: Arbor quaedam, cuius ligna sunt levia [...]. Sunt tamen qui vel abietem, aut cedrum hoc nomen interpretantur (Calascio 1747, s. 342).

Jak pokazuje przytoczona definicja, jeszcze w XVIII wieku trwały dyskusje, który z możliwych wariantów rozumienia rzeczownika *gofer* wybrać.

Przyjmując przedstawione wyżej rozwiązanie translatorskie, tłumacz *Biblii Melantichovej* wpisuje się w tradycję biblijnych przekładów protestanckich. Ta sama koncepcja translatorska widoczna jest bowiem w przekładzie Marcina Lutera, który hebrajski rzeczownik *gofer* oddaje przez niemiecki *Tannenholz*: *Mache dir einen Kasten von Tannenholz und mache Kammern darin und verpiche ihn mit Pech innen und außen*.

Analogiczne rozwiązanie tłumaczenia tego fragmentu przyjmie na gruncie polskim Szymon Budny oraz tłumacz *Biblii brzeskiej*. Autor pierwszego na ziemiach polskich tłumaczenia Biblii z języka oryginału arkę Noego nazywa rzeczownikiem *archa*, przejętym z Wulgaty: *Uczyńże tedy sobie archę z drzewa jodłowego i pobuduj izbice w niej*.

Tego rzeczownika używa również konsekwentnie w komentarzach umieszczanych na marginesach tekstu, np.:

Augustyn święty powiada, iż ta Archa była według proporcyyjey ciała człowieczego (Gen.),

Arka Noego znaczy nam Kościół, oprócz którego zbawienie być nie może.

Materiał egzemplifikacyjny do hasła ARKA w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* pokazuje, że sam rzeczownik w opisywanym znaczeniu był w użyciu także w innych (poza biblijnymi) tekstach o tematyce religijnej:

W on czas, gdym arkę budował (Mikołaj z Wilkowiecka), wnidź co narychlej jak gołębiczka do Archy, w Kościół, w którym Bog mięszkać raczy (Piotr Artemiusz).

Spoza omawianego przekładu biblijnego znana jest również fraza *archa Noego*:

Tuć jest Kościół jego święty [...] tuć ona arka Noego, a przybytek Boga żywego (Piotr Artemiusz).

W swoim tłumaczeniu wykorzystał zatem tłumacz dla oddania znaczenia niesionego przez rzeczownik *tebāh* wyraz znany dobrze w dyskursie religijnym owego czasu, tak protestanckim, jak i katolickim. Miał w tym zakresie do wyboru inną technikę translatorską, mianowicie użycie polskiego rzeczownika *skrzynia*. Podjęta przez niego decyzja jest dowodem, że acz tłumaczył z oryginału, kierował się też w jakimś stopniu propozycjami zawartymi w Wulgacie. Jako semantyczny odpowiednik hebrajskiego *gofer* wybiera zgodnie z kształtującą się wówczas tradycją translatorską przymiotnik *jodłowy*.

Inną decyzję podejmie tłumaczący kilkanaście lat później z tekstu oryginalnego Szymon Budny. Dla oddania znaczenia rzeczownika

tebāh wybiera polski odpowiednik *skrzynia*: *Uczyn sobie skrzynię z drzewa jodłowego i pobuduj izbice w niej.*

Analogicznie postąpi, gdy przyjdzie mu przetłumaczyć odnoszący się do Arki Przymierza, rzeczownik אָרוֹן: *Powstań Jehowo do odpocznienia twego, ty i skrzynia mocy twojej.*

Jak widać, tłumacz konsekwentnie unika przejętego do polszczyzny z Wulgaty rzeczownika *archa*, pomimo że należał on już do leksykonu języka polskiego i był używany w dyskursie religijnym (Sieradzki 2019).

Rzeczownik *skrzynia* w omawianym tu znaczeniu poświadczony jest poza tekstem biblijnym tylko w połączeniu szeregowym *skrzynia* albo *korab*: *Iż Noe samoosm w skrzyni albo korabiu zachował się od potopu* (Marcin Kromer).

Analogicznie jak inni tłumacze protestancyści znaczenie związane z hebrajskim rzeczownikiem *gofar* tłumaczy przez *jodłowy*. Konsekwentnie też, wbrew zastanej tradycji w tym zakresie, ale zgodnie z przyjmowanym rozumieniem znaczenia tego rzeczownika w pracach teologicznych i leksykonach (zob. część wstępna niniejszego artykułu), tłumaczy *tebāh* przez *skrzynia*. Warto zauważyć, że taka interpretacja obecna jest już w Septuagincie i Wulgacie, nie była ona jednak uwzględniana we wcześniejszych tłumaczeniach biblijnych. Tak przekład M. Lutra, jak i polskie tłumaczenia protestanckie odwołują się bezpośrednio do znaczeń zawartych w tekście oryginału. Jest to tłumaczenie na poziomie leksemu i powtórzenie w ten sposób propozycji translatorskich zaproponowanych wcześniej przez Septuagintę i Wulgatę. Przyjęte rozwiązania przywołują obraz arki ujmowanej jako pływająca skrzynia, stworzony na podstawie opisu w Księdze Rodzaju (6.14–8.16), gdzie czytamy:

Ty zaś zbuduj sobie arkę z drzewa żywicznego, uczyn w arce przegrody i polecz ją smołą wewnątrz i zewnątrz. A oto jak masz ją wykonać: długość arki – trzysta łokci, pięćdziesiąt łokci jej szerokość, wysokość jej – trzydzieści łokci. Nakrycie arki przepuszczające światło sporządzisz na łokieć wysokie i zrobisz wejście do arki w jej bocznej ścianie; uczyn przegrody: dolną, drugą i trzecią (*Biblia Tysiąclecia* 1982, s. 29).

W nieco innej postaci ten fragment biblijny przytacza Józef Flawiusz:

Zbudował Noe arkę czteropiętrową, długą na trzysta łokci, szeroką na pięćset łokci, a na trzydzieści głęboką [...]. Arka ta miała tak silne ściany i dach, że mogła sprostać najgwałtowniejszemu choćby naporowi fal (Flawiusz 1979, s. 107).

Nie bez wpływu na decyzje translatorskie obu polskich tłumaczy protestanckich był sposób tłumaczenia tej frazy zaproponowany przez Marcina Lutra (zob. wyżej).

Warto zwrócić też uwagę na sposób przekładania przez tłumaczy protestanckich całej grupy nominalnej. Członem konstytutywnym jest zawsze rzeczownik o znaczeniu ‘skrzynia’ zaś determinująca syntagma to *drzewo jodłowe* (niem. *Tannenbaum*). Ta zbieżność technik tłumaczeniowych pokazuje pewną tradycję translatorską, która wytworzyła się w środowisku protestanckim w tekstach tłumaczo-nych wprost z języka oryginału.

Rozwiązania proponowanego przez M. Lutra i innych tłumaczy protestanckich nie przyjmuje przełożona przez braci czeskich z oryginału *Biblia kralicka*. Frazę עֲצֵי־גֹפֶר תִּבְנֶה oddaje przez: *koráb z dříví gofer*:

Učiň sobě **koráb z dříví gofer**; příhrady zďěláš v tom korábu, a oklejuješ jej vnitř i zevnitř klím.

To rozwiązanie translatorskie przejmie dosłownie wydana 1632 roku polska protestancka *Biblia gdańska*.⁷ Taką samą technikę translatorską w odniesieniu do frazy עֲצֵי־גֹפֶר potwierdza również protestanckie, angielskie tłumaczenie *King James Bible* z 1611 roku:

Make thee an Arke of **wood-Gopher**.

Wybór odpowiednika lekstkalnego dla rzeczownika *tebāh* przez autora przekładu czeskiego wskazuje, że acz sięga do tekstu oryginalnego, w procesie translacji nawiązuje do zastanej, czeskiej tradycji tłumaczeniowej, potwierdzonej w licznych przekładach z Wulgaty,

⁷ Na temat związków *Biblia kralickiej z Biblią gdańską* zob.: Szeruda 1932, Kwilecka 2003b.

gdzie regularnie od czasów średniowiecza ten rzeczownik, jak to pokazaliśmy wyżej, jest tłumaczony przez *koráb*. Inne rozwiązanie przyjmuje, gdy przychodzi mu znaleźć ekwiwalent dla drugiego, stanowiącego część determinatora, rzeczownika tłumaczonej frazy, *gofer*. W tym przypadku wybiera jedno z możliwych, proponowanych od czasów renesansu rozwiązań translatorskich, widocznych też w późniejszej, również należącej do nurtu protestanckiego, *Biblii króla Jakuba*, postulujące, by wyrazy z tekstu podstawy tłumaczenia, dla których trudno znaleźć odpowiedniki w językach wernakularnych, pozostawiać w wersji oryginalnej, bez szukania leksykalnych ekwiwalentów w języku docelowym. Przekładając tę frazę, łączy translator zatem utrwaloną w historii czeskich tłumaczeń biblijnych tradycję z nowymi postulatami zrodzonymi na gruncie renesansowej, europejskiej translatoryki biblijnej. Szukając eksponentów leksykalnych dla znaczeń z podstawy tłumaczenia, nie wykorzystuje ani rozwiązań proponowanych w tym zakresie przez Septuagintę, ani przez Wulgatę.

* * *

Przedstawione powyżej analizy pokazują, że autorzy wszystkich czeskich tekstów biblijnych unikają dosłownego, dokonywanego na poziomie leksykalnym, przekładu łacińskiej grupy nominalnej *arca de lignis levigatis* i wywodzącej się z tekstu hebrajskiego תַּבַּח עֲצֵי-גֵזַר. Już sam wybór na odpowiednik członu konstytutywnego z łacińskiej podstawy tłumaczenia (*arca*) rzeczownika *koráb* dowodzi, że decyzje translatorskie były motywowane nie tylko znaczeniem leksykalnym wyrazów podstawy przekładu, ale też związane były z możliwymi interpretacjami danego artefaktu biblijnego w pismach teologicznych czy nawet utrwalonych w ogólnie pojętej kulturze chrześcijańskiej. Bardziej skomplikowana sytuacja w tym zakresie występuje w przypadku przekładu syntagmy *de lignis levigatis*. W tym przypadku tłumacze starają się oddać na poziomie semantycznym tę samą sytuację, która komunikowana jest przez tekst łaciński, wybierają tylko inne jej uporządkowanie: w Wulgacie jest to ogólnie pojęta sytuacja gładzenia (*levigo*), podczas gdy w przekładach czeskich uszczegóło-

wiona sytuacja gładzenia przez obciosywanie (redakcja pierwsza i druga) oraz przez heblowanie (redakcja trzecia i czwarta). Przy czym, jak wspomnieliśmy wyżej, wybór przymiotnika w pierwszych dwóch redakcjach mógł mieć dodatkową motywację w interpretacjach zawartych w pismach św. Augustyna. Z tego ustabilizowanego sposobu tłumaczenia wyłamuje się *Biblia Malantrichova*, która odwołując się do tradycji tłumaczących z oryginału hebrajskiego biblii protestanckich wprowadza do frazy przymiotnik *borový*. Od utrwalonej tradycji tłumaczeń czeskich odchodzi również *Bible kralická*, która poprzez wybór sposobu tłumaczenia omawianej frazy wpisuje się w nurt reprezentowany również później przez angielską, protestancką *Biblię króla Jakuba*. Ostatnie dwa przekłady włączają się z jednej strony w nową tendencję translatorską, z drugiej, przyjmując rzeczownik *koráb* jako podstawę omawianej grupy, wiążą się z utrwaloną tradycją translatorską tego fragmentu. Bardziej radykalne rozwiązania podejmują translatorzy na gruncie polskim. Wprawdzie tłumaczone z Wulgaty biblii katolickie przejmują dosłownie wzorce czeskie, jednak przekłady z oryginałów nawiązują do wzorców protestanckich, co skutkuje pojawieniem się nowych grup opartych na rzeczownikach o znaczeniu ‘skrzynia’: *archa z drzewa jodłowego* i *skrzynia z drzewa jodłowego*. Zarówno w Czechach, jak i w Polsce widoczny jest od XVI wieku wpływ na sposób interpretacji tekstu biblijnego, a tym samym sposób jego tłumaczenia, technik translatorskich, które powstały na bazie przekładów z oryginału, postulowanych przez nurt protestancki. Dawne, utrwalone sposoby przekładu określonych fragmentów Biblii trwają nadal, ale obok pojawiają się nowe, odwołujące się już bezpośrednio do języków oryginału i do wykształconych w związku z tym nowych technik translatorskich.

Literatura

- Berns A. D., 2015, *The Bible and Natural Philosophy in Renaissance Italy: Jewish and Christian Physicians in Search of Truth*, Cambridge.
- Biblia Tysiąclecia*, 1982, wydanie trzecie poprawione, Poznań.
- Briks P., 1999, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa.

Calascio M. de, 1747, *Concordantiae sacrorum Bibliorumhebraicorum...* Londini.

Cohen Ch., 1972, *Hebrew tebāh: Proposed Etymologies*, „Janescu”, nr 4, s. 44–45

Elektronický slovník staré češtiny, 2020. Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz> [dostęp: 13.05.2020].

Flavi Josephi opera, 1892, Berlin.

Flawiusz J., 1979, *Dawne dzieje Izraela*, Poznań.

Fürst J., 1840, *Librorum sacrorum Veteris Testamenti Concordantiae...*, Lipsk.

Greń Z., 1996, *Techniki przekładowe staroczeskich tłumaczy Biblii i paralelne metody objaśniania tekstu w folklorze*, „Rocznik Slawistyczny” 50, s. 77–86.

Hirsch E. G., Hyvern H., 2020, *Gopher-wood*, [w:] *Jewish Encyclopedia*. Online: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/6808-gopher-wood> [dostęp: 7.05.2020].

Jewish Encyclopedia, 2020. Online: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1780-ark-of-noah> [dostęp: 22.04.2020].

Jougan A., 1957, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań.

Kwilecka I., 1990, *Średniowieczna Biblia czeska a staropolskie przekłady biblijne (Zarys problematyki badawczej)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” 23, s. 73–82.

Kwilecka I., 2003a, *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską. Zarys problematyki*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań, s. 209–229.

Kwilecka I., 2003b, *Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań, s. 335–352.

Kyas V., 1997, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha, Vyšehrad.

Marini M., 1593, *Collectio messis. Dictionarium Latino Hebraeum ex thesauro decerptum*, Venetia.

Merell J., 1956, *Bible v českých zemích od nejstarších dob do současnosti*, Praha.

Parkhurst J., 1813, *A Hebrew and English Lexicon Without Points: In which the Hebrew and Chaldee Words of the Old Testament are explained in their leading and derived Sensus...*, Londyn.

Riera D., 1700, *Psalterium Marianum praefiguratum*, Maiorica.

Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, Opera omnia, 1837, Paris.

Scheffer V., 1712, *Biblia immaculata. Tomus secundus*, Praga.

Sieradzki A., 2019, *Tłumaczenie frazy תָּבַח וְיִרְאֶה i jej odpowiedników łacińskich w polskich tekstach biblijnych XVI wieku*, [w:] *Studia hebraica. Księga pamiątkowa Seminarium Wiedzy o Hebrajszczyźnie Biblijnej dedykowana Pani Profesor Kamilli Terminińskiej*, Katowice, s. 221–238.

Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, 1983, tom V: *I–Lyrista*, red. M. Plezia, Wrocław.

Słownik polszczyzny XVI wieku, 1976, tom X, red. M. R. Mayenowa, Warszawa.

Spoelstra J. J., 2013, *Life Preservation in Genesis and Exodus: An Exegetical Study of the Tebāh*, Stellenbosch.

Staročešská textová banka, 2020. Online: <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB> [dostęp: 15.05.2020].

Szeruda J., 1932, *Geneza i charakter Biblii gdańskiej*, Warszawa.

The NAS Old Testament Hebrew Lexicon, 2020, Online: <https://www.biblestudytools.com/lexicons/hebrew/nas/tebah.html> [dostęp: 9.05.2020].

Wanicowa Z., 2010, *Mechanizm błędów translacyjnych w »Biblii Królowej Zofii« a spór o podstawę jej przekładu*, „Językoznawstwo : współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze” 1 (4), s. 13–35.

Ziomek J., 1976, *Renesans*, Warszawa.